

## ЗА ОФОРМЛЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ РЪКОПИСИ

Аксиния Джурова

При образуването на дветебългарската държава /681 г./ славяни и прабългари са ползували за държавни нужди гръцкото писмо, което не предава всички звуци на техния език. След покръстването в 865 г., за да бъде новата религия достъпна за всички, българите се заемат да преведат от гръцки най-необходимите за богослужението текстове. В тази си дейност те са улеснени от делата на братята Кирил и Методий, създали около 855 г. /863--864 гг./ славянската азбука и превели на славянски основните богослужбни книги. Българският княз Борис-Михаил приема в своя двор група ученици на братята-просветители, които слагат началото на старобългарската книжнина. Тази книжнина е запазена в два варианта -- глаголическа азбука, вероятно създадена от Константин-Кирил и кирилска -- наречена в чест на Кирил, чието начертание е близко до това на гръцкото унциално писмо. Буквите и в двете азбуки имат геометрични очертания, което обуславя близостта на старобългарските книжовни и епиграфски паметници и Помага за по-точното им датироване.

В оформлението на Кирилските ръкописи от Първата българска държава византийската художествена традиция се проявява в два различни варианта. Първата група ръкописи можем да отнесем към тази на цветния византийски стил. Те съдържат миниатюри върху цели страници, обградени в богато орнаментирани квадратни или правоъгълни рамки, в отделни случаи наподобяващи многокуполни църкви. Големите квадратни заставки в началото на главите дават размера на текстовата колонка. В тях основен мотив е византийската палмета, включена в строго сегментирани композиции или сред извивки на клончета и цветя. Над рамките, обикновено центрирани, понякога и в полето на ръкописите, се изобразяват птици и животни. Инициалите напомнят умалени ан-

тични колони, в които, без да се нарушава конструкцията на буквата, са включени растителни, зооморфни и антропоморфни мотиви. Към тази група ръкописи отнасяме няколко руски преписа, правени по български образци, като Остромирово евангелие, Мстиславово евангелие, Светославов сборник, Учителното евангелие на Константин Преславски, Иполитов сборник, 13 Слова на Григорий Богослов, Архангелското евангелие, както и запазеният в български оригинал Супрасълски сборник.

Елементите на втория стил, който след различни определения - варварски /В. Ягич/, преходен или народно-фантастичен /В. Щепкин/, е известен засега в науката като тератологичен, се прокрадват, макар и плахо, в някои от кирилските и глаголическите ръкописи от тази ранна епоха. В основата си и той е свързан с византийската традиция. В общи линии при него се запазва архитектуриката на византийската заставка и начертанието на инициалите в съчетание с геометрично-плетенични мотиви. Въпреки това, в определени случаи, подборът и съчетанието на мотивите създават една различна от природната образност, понякога нарушаваща яснотата на буквите и мотивите. Причудливост и странност се смесват с все още неизяснените представи за търсеното, а често несръчната ръка на рисувача, копираща неумело, или пък липсата на образец създават характеристиката, която отделя ранните български ръкописи от техните източници. Показателни в това отношение са заставките и инициалите на ръкописи като Асеманиево евангелие, Зографско евангелие, Мариинско евангелие, Синайски псалтир, Синайски евхологий, Листове на Ундолски, Савина книга, Григоровичев паримейник, Енински апостол, Добромирово евангелие и др.

Въпреки че белезите на втория стил откриваме както в кирилските, така и в глаголическите ръкописи, все още е трудно да отделим глаголическите ръкописи по отношение на тяхната орнаментика в различни стилови групи, така, както

това ще видим в периода XIII--XIV век. Като че ли по-уместно е тяхното разглеждане поотделно, тъй като откъслечните образци, дошли до нас, са твърда различни по стил, пък и тяхната традиция, въпреки спорадичното влияние дори до XIII век в българските ръкописи, а в хърватските глаголически и до по-късно, в общи линии у нас няма продължение.

Въпреки това бихме могли да набележим някои характерни черти, които се проследяват преди всичко в многочислените инициали по ръкописите. Инициалите в глаголическите ръкописи следват характерното начертание на глаголическата азбука, в основата на която са залегнали кръгът, по-рядко триъгълникът, квадратът, правоъгълникът. Често инициалите са симетрично композирани, т.е. лявата част повтаря дясната. Рисунокът е опростен, цветът също. Графичното начало доминира над живописното: плетеницата, шахматът, кръгът, соломоновият възел подчертава декоративното звучене. Слабо са загатнати растителните, антропоморфните и зооморфните мотиви; доминират приглушените земни тонове, като различните варианти на кафяво, зелено и жълто, рядко се среща синият цвят, а златото въобще отсъства. По подобие на източните ръкописи често заглавията се отделят посредством замазки в кафяв, зелен или жълт цвят, като понякога те се появяват и в заставките, и в инициалите. Ръкописите от Първата българска държава /кирилските/ са писани с уставното писмо /едро или по-дребно/. Форматът в повечето случаи е изтеглен по хоризонталата правоъгълник.

В общи линии изследването на украсата на старобългарските ръкописи показва определен интерес към орнаменталните форми и тяхното по-богато разработване, отколкото миниатюрата, както и връзка с ръкописите от гръцките провинции. Тук трябва да отбележим, че в XI--XII век в Цариград се оформят основните принципи в украсата на ръкописите с налагане на цвет-

ния византийски стил. Докато във византийските инициали от X век нататък се налагат растителните мотиви с преобладаване на византийската палмета - у нас преобладават геометрично-плетеничните. Византийските инициали са многоцветни, напомнящи техниката на клетъчния емайл; у нас инициалите са опростени като конструкция и цвят. На дребното унциално, т. нар. "бисерно писмо" от гръцките ръкописи в нашите преобладава сравнително едрият устав. Всичко това свидетелствува за оформяне на ръкописната украса в българските ръкописи преди утвърждаването във византийските ръкописи на цветния стил, т.е. преди X век.

В периода на византийското владичество /1018--1185/ ръкописите са скромно оформени с преобладаване на геометрично-конструктивното начало в инициалите, със самотно интерпретиране на плетеницата, оживена от антропоморфни и зооморфни елементи. В цветово отношение гамата е съвсем опростена - често ограничаваща се само с киновара и цвета на мастилото. Миниатюрата почти не се среща.

През периода на Втората българска държава /1195--1396/ се оформят окончателно трите стила в ръкописната орнаментика - неовизантийски, тератологичен и балкански. От особено значение е оформянето на илюстративните цикли в ръкописите от XIV в.

Неовизантийският стил, който е продължение на византийския цветен стил от предходната епоха, се проявява, и то от геометрично-растителен тип, предимно в българските ръкописи от втората половина на XIII век, като разпространението му пада изключително на XIV век /В. Гартхаузен, К. Вайцман, В. Щепкин, А. Франц/. В сравнение с гръцките ръкописи, в заставките и инициалите на които преобладава живописно-пластичното начало, наподобяващо емайловата техника, в българските - доминира декоративно-плоскостното третиране. Същото

се отнася и до използването на мотивите в заставките, които се разстилат предимно плоскостно и рядко се срещат образци от цветния разкошен стил, и то в ръкописите, създадени при царуването на Иван Александър по подобие на тържествените царски и патриаршески кодекси от епохата на Комнините. В общи линии стъблата на буквите са източени във височина. Те се прекъсват от възли и точки, рядко наподобяват архитектурни колонки и обикновено завършват с растителни мотиви, извиращи се в арабеска. Заставките са образувани от преплитането на растителни и плетенични мотиви в повечето случаи във вариант малка заставка. Типични образци на неовизантийския стил са ръкописи като: Изборно евангелие 1/13 от НМРМ, Пирдопски апостол, Аргиров триод, Изборно евангелие 18 от НБКМ, Банишко евангелие, Пролог БАН 72, Врачанско евангелие и др. от XIII век, Лаврентиев сборник, Псалтир на Иван Александър от 1337, Лесновски паренезис, Сборник от 16 слова на Григорий Богослов, Паренезис на Ефрем Сирин, Слова на Йоан Схоластик, Евтимиев служебник от XIV век и др.

Доминиращ стил за българските ръкописи от XIII век е тератологичният. Първите негови елементи откриваме още в ръкописите от старобългарския период, а в XIII век той се оформя окончателно. За него е характерна такава симбиоза между зооморфни, антропоморфни, растителни и плетенични мотиви, при които се създава трудно четлива композиция, често нарушаваща яснотата на буквата. Възникнал в Югозападна България, той носи наименованието си от гръцката дума "терас", т.е. чудовище /В. Стасов, Ф. Буслаев, В. Щепкин, Н. Райнов, Св. Радойчич, В. Лазарев, В. Мошин, О. Подобедова/. Най-ранни елементи на тератологичния стил откриваме, както отбелязахме, още в ръкописите от старобългарския период. През XIII век типични образци на този стил са инициалите и заставките на Добрейшово евангелие, Радомиров псалтир, Драганов миней,

Болонски псалтир, Боянско евангелие, Орбелски триод и др. През XIV век в резултат на силното развитие на плетеницата и влиянието на източната арабеска в стилизацията на мотивите се забелязват белезите на отмиране на тератологичния стил и разтварянето му в плетеницата на балканския стил. Типични образци в това отношение са инициалите в Норовски псалтир, Погодинов псалтир, Томинов псалтир, Пандектите на Никон Черногорец, Тактикона на Никон Черногорец и др. Разлика между сръбската, руската и българската тератология се определя от избора на мотивите и начина им на стилизация, като не забравяме традициите и влиянията, не винаги сходни с нашите /В. Борн, А. Некрасов, Св. Радойчич, Ив. Дуйчев, Т. Илина/. В сръбските ръкописи например, освен източните влияния в мотивите, са налице и романски - идващи от Адриатика, антропоморфните и зооморфните мотиви са по-отчетливи и не са редки случаите, в които се появяват жанрови сценки, в отличие от загубване на реалната връзка между мотивите в българските ръкописи. В руските ръкописи отделни елементи на тератологичния стил се проявяват още в XII век, основните белези се оформят през XIII век и кулминацията му е през XIV век. Хронологически сръбските и българските ръкописи са в общи линии изравнени, с кулминация през XIII век и отмиране през XIV век, но по отношение на стилизация и подбор на мотивите, както и в появата на жанрови сценки в инициалите и заставките, руската тератология в общи линии е по-близко до сръбската, като кулминацията е през XIV век. Особено показателен в това отношение е сходният начин на разработване на човешките фигури в инициалите, отделянето им чрез цветни основи, както и начинът на стилизация, напомняща емайлови изделия.

Балканският стил се появява най-късно в орнаментиката на българските ръкописи - края на XIII век, и показва едно по-бавно, но затова пък по-продължително развитие /В. Цепкин, В. Мошин, Е. Шулгина/. Съчетал в себе си елементи от неови-

зантийския и тератологичния стил, той използва за основен мотив плетеницата, не случайно се определя и като плетеничен. Независимо, че белезите на този стил се очертават ясно в края на XIV век, разцветът му се отнася към следващите векове и то предимно XV--XVI. Тогава мотивите се рафинират и усложняват до ажурност, което дава основание често да се правят паралели със занаятите от този период - металопластиката, дърворезбата, ювелирните изделия. Влиянието на Ориента с неговото плоскокостно-декоративно третиране на мотивите и охлажданването на тоновете оказва своето въздействие върху балканския стил, особено след XIV век. Въпреки по-късното развитие на този стил в българските ръкописи в сравнение с неовизантийския и тератологичния, той като че ли е най-конвенционален, с едва доловими различия между ръкописите на отделните славянски страни. Той се появява сравнително по-рано сред балканските славяни, втората половина на XIII век, откъдето носи наименованието си, но неговият произход едва ли е свързан само със славянските страни. Голяма част от гръцките ръкописи, произлезли извън столицата, в манастирите на Атон и Северна Гърция, разкриват в един по-ранен период от славянските ръкописи белезите на този стил, използваващ за база плетенично-геометричните мотиви на византийския стил.

Характерни образци в балкански стил за заставките и инициалите от XIII век са: Октоих от Загреб III а 9, Апостол от Загреб III а 48, Изборно евангелие НБКМ 842, Макариево евангелие, Търновско евангелие, и от XIV век - Стаматово евангелие, Атински псалтир, Четвероевангелие на Видинския митрополит Даниил, Загребско евангелие, Четвероевангелие НБКМ 1139 и др.

Независимо от голямата известност на трите богато илюстрирани ръкописа - Манасиева летопис, Лондонско евангелие и

Томичов псалтир от XIV век, както и сведенията за богат книжовен живот по време на Сименовия златен век, белезите на който откриваме в руските преписи от XI-- XII век, би трябвало да отбележим, че по запазеното, изобразителната традиция в българските ръкописи е спорадична и това не е случайно, а резултат на превратната съдба, която е имала Българската държава през вековете /от 13 века седем са минали в робство/. Създаването на илюстриран ръкопис изисква голяма книжовно средище и значителни средства, т.е. богат ктитор. Сложната история на нашата държава, периодическите унищожавания на ръкописи, включително и аутодафета по време на византийското и турското владичество, а по-късно църковните борби, са довели както до унищожаване на ръкописното наследство, така и до неголеми периоди, в които държавата е централизираща своята културна дейност със съответни големи книжовни средища, меценатска културна политика от рода на тази, провеждана по времето на цар Симеон, Иван Асен II и Иван Александър.

За илюстраторската традиция на Първата българска държава съдим по запазените руски преписи от XI--XII век, които съдържат миниатюри на цели страници, обрaмчени в богато орнаментирани рамки. През XIII век, като изключим Добрейшово евангелие от първата половина на XIII век и Евангелие № 22 от НБКМ в София от XIII--XIV век, както и Тертеровото евангелие и Лествицата на Иоан Синайски Погод. 54 от XIV век, за истински илюстрирани кодекси можем да говорим само за тези, създадени при царуването на Иван Александър - на брой три. Те съдържат около 454 миниатюри и са оформени в стила на императорските кодекси от епохата на Комнините, т.е. от периода на най-големия разцвет на византийското ръкописно изкуство /О. Демус, Х. Бухтал, Ж. Стрижиговски, Св. Радойчич, Х. Белтинг, С. Дюфрен, Т. Велманс, Ж. Спатаракис/.

През XIV век във Византия традицията на богато илюст-



рираните ръкописи е почти прекъсната. Малкото запазени гръцки от този род съдържат по няколко миниатюри на цели страници, изтеглени в началото на ръкописа във вид на комплект - картини или миниатюри на евангелистите. Останалите богато илюстрирани ръкописи от XIV век произхождат от региони извън столичното византийско изкуство - в Грузия, България, Сърбия, Русия. Илюстраторската традиция е възстановена у нас през XIV век благодарение на меценатската политика на Иван Александър, който е пожелал да се направят копия от гръцки ръкописи, съхраняващи се в царската библиотека. Така в царския скрипторий възникват Манасиевата летопис от 1344--1345 г. и Лондонското евангелие от 1356 г., а извън него, вероятно в Килифаревския манастир -- Томичовият псалтир, около 1360 г., т.е. в Търновския регион. Докато Лондонското евангелие представлява копие на гръцкото евангелие от Парижката национална библиотека № 74 от XI век, то Манасиевата летопис е единственият, дошъл до наши дни, илюстриран препис на хрониката на византийския писател от XI век Константин Манаси. В нашия препис са включени и сцени, свързани с българската история, както е и интерполирана притчата за Троянската война. Томичовият псалтир пък е най-тясно свързаният с характерния за изкуството на XIV век палеологовски стил, като неговите илюстрации, част от които тълкуват пророчествата в псалтира с миниатюри от христорогичния и богородичен цикъл, представлява и характерен за XIV век преход на една от най-употребяваните през Средновековието книги - псалтира от богослужебна книга в книга за частно ползване /Х. Белтинг, И. Шнвченко, Св. Радойчич, С. Дюфрен, З. Щихел/.

В периода XII -- XIV век частните поръчки са изиграли значителна роля при създаването на книгата. Те ся влияели

върху начина, по който тя се оформя, върху нейния вид и предназначение, върху качеството и стила на изпълнение. Частните, неорганизираны поръчки са увеличили броя на пътуващите художници и писачи в сравнение с предишните епохи. Те са носели със себе си готови миниатюри и образци, ползували и тези, които им предоставяли, а това вече става достатъчна предпоставка за разностилието в ръкописите, за появата на различни стилони и иконографски влияния от големите центрове, като Солун, Атон, Трапезунд, Мистра и др., наред със славянските културни средища и столици. Тези центрове изместват преобладаващото ръководно начало на Цариград от предишните епохи и засилват провинциалните заемки. През Палеологовската епоха в ръкописната книга с илюстрации съжителсвуват преклонението пред традицията с новите елементи на палеологовския стил и местния вкус на провинциалните школи.

От XIII век са запазени предимно богослужебни книги - псалтири, евангелия, триоди, частично се срещат минеи и доста рядко сборници със смесено съдържание с богословски съчинения. През XIV век, поне ако се съди от запазеното днес - вероятно с увеличаване броя на църквите в страната, почти два пъти нараства количеството на евангелията и псалтирите. Според запазените приписки от XIII век по-голяма част от преписвачите принадлежат към бялото духовенство, докато през XIV век те са предимно монаси и светски лица, което също е свързано с увеличаване броя на центровете, в които се създават ръкописи, при спазената ръководна роля на Търново.

През XIII век половината от книгите, дошли до наши дни, се създават в Югозападна България и около една четвърт от тях възникват в Търново, за разлика от XII век, когато съотношението се променя в полза на столицата и нарасналата роля на светогорските манастири. Появяват се и нови книжовни центрове /Видин/. В XIII век, с редки изключения, основни

консуматори на ръкописите са духовниците, а през XIV век - предимно аристокрацията - светска и църковна. Тези промяна на социалните групировки, които стимулират процеса на създаването на ръкописната книга, води до явна промяна в нейния облик. През XIII век тя е значително по-бедна откъм изображения /миниатюри/ за разлика от XIV век. Едновременно с това през XIII век многобройните книжовни центрове, които са пръснати по цялата територия на България и Атон, довеждат до разнообразие на орнаменталните мотиви и шрифтовете, достигнали известна стабилност през XIV в. Постепенното заместване на пергаментата с хартия, започнало още от втората половина на XIII век /най-ранният ръкопис, в който частично е използвана хартия /тук изключвам грамотите/ е Търновското евангелие от 1273 г./, благодарение на усилените връзки с венецианските, геноезките и дубровнишките търговци, през XIV век води до регламентиране на форматите, съобразявани с внесената хартия.

Оформянето на българската ръкописна книга през този период е във връзка със съдържанието на текста, с вида четиво, като за различните жанрове се регламентиран типове украси. Отново орнаменталните елементи са по-развити от изобразителните. Създават се характерните белези на украсената българска ръкописна книга, като в някои ръкописи - като изключение - даже в самите тях - се прокрадват елементи, характерни за западната ръкописна книга. Това се отнася предимно до паметници, създадени през XIII век, когато в един период от близо тридесет години е била в сила сключената от Калоян уния с римската църква.

В оформлението и украсата на ръкописната книга през XV--XVIII век настъпват редица изменения, свързани преди всичко с нейното предназначение, произхода на ктиторите и промененото самочувствие на писачите, които оставят все по-

често имената си по ръкописите. Книжовната продукция се съсредоточава изключително в манастирите, възникнали около големи рударски центрове, като Рилски манастир, София и околните манастири, Враца, Етрополе, Тетевен, Панагюрище, Карлово, Аджар, Куклен, Елена, на Атон. Ктиторите излизат от средата на заможните занаятчии и търговци, които желаят да имат освен интересно четиво, но и естетически оформена книга. Илюстрират се не толкова основните, свързани с богослужението, книги, като евангелието и псалтира, доминиращи в предходните векове, но и сборниците със смесено съдържание и дамаскините, представляващи интересно четиво.

През този период не се заражда нов орнаментален стил /Ив. Гошев, В. Мошин, Ат. Божков, Р. Райков, З. Янц, Д. Медакович, Е. Коцева/. Трите окончателно обособили се през Втората българска държава стилове; неовизантийски, тератологичен и балкански, продължават да се развиват, като претърпяват редица промени, обогатяват се с нови мотиви и теми. Променя се начинът на стилизация под влияние на източната арабеска, ренесанса и барока в латинските ръкописи и старопечатния орнамент /А. Яцимирски, Б. Понев, А. Грабар, Д. Медакович, З. Янц, Ср. Петкович, А. Божков/. Доминиращ стил е балканският, който от втората половина на XIV век се среща предимно в манастирските и провинциалните ръкописи. Отделни елементи на тератология се появяват спорадично, и то предимно през XVI век, когато в редица ръкописи се забелязва явно връщане към традициите на XIV и отчасти на XIII в. Тази архаизираща тенденция възстановява някои от мотивите на тератологичния стил, който постепенно замира през XVI век.

Най-големи промени претърпява неовизантийският стил. Византийската палмета в кръглия мотив се среща вече рядко в някои ръкописи от XVI век, които се връщат към традициите на

XIII-XIV в. Разпространение получават инициалите от геометрично-растителен тип, при които стъблата на буквите остават почти лишени от орнаментални мотиви, а долната част завършва с растителни и цветни разклонения, понякога надминаващи мащаба на буквата. В заставките се включват нови растителни мотиви под влияние на ислямското изкуство: лале, момина сълза, каранфил, ананас, лотос, мак, роза, кипарис, синец, нар и др. В запълването понякога на полетата около текста с цялостно развит растителен мотив, както и в свободното поставяне на бутониери по полетата, се чувствуват заемките от латинските ръкописи, както и от старопечатните книги /инкунабулите/.

Новото в този период е променената функция на заставката, която в предишните векове е била съставена обикновено от основните геометрични, растителни или плетенични мотиви в зависимост от орнаментиката на инициалите, заставките, концовките. Сега тя включва илюстрацията, която, макар и не така характерна за цялостното развитие на българската ръкописна книга, винаги е имала самостоятелно значение. Сега почти липсват миниатюри, разположени в текста, като рядко се срещат и миниатюрите в началото на ръкописа - те се ограничават предимно с миниатюри на евангелистите или светиите към съответната част от книгата, т.е. илюстрациите /миниатюрите/ са изтеглени вече в началото на главите и са включени в заставките. По този начин те не се явяват образен паралел на определени места в текста, както при класическите миниатюри, а по-скоро носят смисловата насоченост на целия тематичен цикъл, пред който са поставени. Забелязват се и редица промени в иконографията и стила на заставките - от една страна, се появяват битови реални, от друга страна, налице е известна условност и изчистеност от излишни предмети, натрупване

на природен и архитектурен ландшафт. Променя се начинът на живописване: обемите, образите и пространството се градят без моделировка. На плоскостното и третиране на формите съответствува и еднотонното без моделиране оцветяване на фигурите. Бликите не следват конструкцията на формите, а са чисто декоративни. Техниката е сменена. За сметка на плътните, гвашови тонове от предишните епохи се появява акварелът. В някои от илюстрациите, останали без оцветяване, се чувства влиянието на старопечатната книга и щампата.

След XVII век в ръкописната книга все по-често се забелязват елементите на бърза работа, на преписване на ръкописи за най-различни нужди от непрофесионални преписвачи, започва постепенно да запада и украсата в тях. Броят на богослужбните книги намалява за сметка на сборниците със смесено съдържание. Това е съпроводено и с появата все по-често на небрежни почерци, налага се скорописът, често ръкописите се подготвят за отпечатване, форматът намалява. Така например известният Поп Пунчов сборник от 1796 г., съдържащ вече два автопортрета на писача Пунчо, е бил подготвен за печат. Въпреки белезите на отмирането на ръкописната традиция у нас ръкописи се създават дори след 1878 г., но те вече не носят белезите на школовка, освен в случаите на архаизация, продиктувани от желанието да се възстановят добрите стари традиции.

Макар че всред българските ръкописи от XV в. вече не се срещат разкошно украсени екземпляри, предназначени за личните библиотеки на царя, лица от царския двор или за висшите боляри, някои ръкописи от Рилското книжовно средище, от Софийско и Видинско са написани и украсени според образци от XIV в. Тази линия на традиция е извънредно добре представена и всред ръкописите от XVI в., където ведно с господстващите мотиви на балканския стил, комбиниран с

растителни, зооморфни и тератологични мотиви, се обогатява и неовизантийският "цветен" стил. Именно този стил, разработен най-добре от Йоан от Кратово, е плодотворно приложен в ръкописите на книжовници, работили в духовни средища в близост с централна Стара планина. През XVII в. неовизантийският "цветен" орнаментален стил се обогатява с нови мотиви и композиции от Аджаро-Кукленските книжовници и илюстратори Иерей Аврам Димитриевич и Кръстю Граматик.

През XVI и XVII в. се наблюдава известна специализация в преписването на ръкописи. Така в Софийския книжовен център през XVI в. се преписват и украсяват по-голям брой евангелия. В Етрополския, със седалище манастира "Св. Троица" се създават голям брой минеи, в Аджаро-Кукленския, в който книжовната продукция се прави в с. Аджар или в Кукленския манастир "Св. врачи Козма и Дамиян", възникват требници, евангелия, псалтири и дамаскини. Тук именно работят и най-добрите илюстратори-миниатюристи на XVII столетие.

Известна специфика се наблюдава при миниатюрата. Още към края на XV в. с образи се илюстрират предимно евангелските текстове, като след втората половина на XVI в. най-добрите миниатюри са не фронтисписните, а заставките с миниатюра. Те се въвеждат не само в евангелието, но и в дамаскините. Всред изключенията с много добри образци на миниатюрното изкуство трябва да се посочи Рилския дамаскин /НМРМ 4/10/, където еднакво умело са въведени миниатюрни изображения в инициалите, в заставките и фронтисписно.

Поддържането и развитието на книжовната дейност през XV--XVII в. е в манастирите. Тяхната цялостна уредба и дейност и преди всичко - преписването на ръкописи - се поддържа от цяла християнска общност, третирана според османските административни закони като "рая". Най-известна и плодотворна е дейността на Рилския манастир, на Софийската света

гора /XVI в./ на Етрополския и Кукленския манастири /XVI--XVII в./, на атонските манастири Зограф и Хиландар. Те именно, със своята книжовна продукция и с богатите си библиотеки подготвят творческите основи и насоки на българското Възраждане.